

партійного керівництва суспільно-політичним життям, розглядаючи його у якості елементу тоталітарного правлячого режиму, однією з ознак якого була розгалужена репресивно-каральна система.

Леонід Місінкевич

**Реабілітації жертв державного терору
(середина ХХ – початок ХХІ століття):
історіографія проблеми**

За умов національно-культурного відродження України, розбудови її державності особливого значення набуло дослідження маловідомих сторінок нашої історії. Однією з таких сторінок у вітчизняній історії стала репресивна та реабілітаційна політика вищих державно-політичних структур СРСР.

Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши і покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Важкі наслідки культу особи відобразилися в духовному житті, через культивування та насадження страху, підозрливості до надбань світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій сталінського режиму попали не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності.

Започаткована в середині 1950-х рр. реабілітація жертв політичних репресій стала наслідком змін у політичному житті держави, певній лібералізації суспільного розвитку.

Дослідження історіографії середини 1950-х початку 1960-х рр. засвідчило, що, як правило, науковці у працях не заглиблювалися в «проблеми» сталінських перекосів соціалістичного будівництва та репресій. Їхнє бачення розвитку суспільно-політичних процесів завжди узгоджувалися з офіційними оцінками політиків та партійних ідеологів. Деталізоване вивчення існуючих реалій суспільного життя вимагало об'єктивного пояснення щодо масових політичних репресій «у най-

справедливішому соціалістичному суспільстві», численних жертв під час Другої світової війни.

Інформованість суспільства щодо злочинів сталінізму, ініційована ЦК КПРС за матеріалами доповіді М. С. Хрущова «Про культ особи і його наслідки», зроблена на XX з'їзді КПРС розкрила жахливі сторінки політичних репресій. Вперше в історії суспільного розвитку була відмічена негативна роль культу особи Й. Сталіна. Зазначена інформація обмежилася лише партійним середовищем.

У сукупності реабілітаційні заходи щодо жертв політичних репресій у 1950–1960 рр. залишалися маловивченими через закритість джерельної бази, ідеологічний тиск державного та партійного апаратів, які не дозволяли науковцям поглиблено займатися проблемами означеної тематики. Р. Конквест відмічав, що «радянський історик не міг провести подібних досліджень у зв'язку з тим, що існувала заборона на факти. Тільки іноземець спроможний був виконати цю роботу і залишитися живим»¹.

Мета даної статті — визначення основних тенденцій наукових пошуків зарубіжних та вітчизняних дослідників щодо проблеми реабілітації жертв політичних репресій.

Хронологічно вивчення проблем реабілітації можна розмежувати на три етапи. Перший — розпочався в середині 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х років, другий охоплює другу половину 1980-х рр. до 1990 р., а третій розпочався в 1991 р. і триває понині.

Необхідно зазначити, що дослідження реабілітаційного процесу започаткували працівники правоохоронних органів, які працювали в регіональних комісіях. Їхня робота, як правило, не піддавався розголосу, так як вони вирішували практичні професійні питання щодо відновлення справедливості безневинно репресованих. У той же час, зарубіжні дослідники, на підставі вивчення та аналізу періодичних партійних, літературних видань намагалися відстежити реабілітацію в рамках локального поняття, визначити її напрямки, окреслити причини, що спонукали до вивчення цього суспільного явища.

---

¹ Конквест Р. Свобода важнее демократии // Нева. – 1989. – № 9. – С. 126.

Характеризуючи особисте становлення та науково обґрунтовуючи означену проблему, іноземні історики — фахівці з радянського періоду, подавали власне бачення складного та суперечливого періоду розвитку радянської держави. Зокрема Г. О. Костюк у роботі «Сталінізм в Україні», опублікованій в англomовній редакції в 1960-х рр., на підставі аналізу діяльності тоталітарної системи доби сталінізму намагався розкрити витоки репресій, узаконених комуністичною партією, відстежував ідейно-політичне підґрунтя терору, природу «виникнення» підпільних антирадянських організацій в соціалістичному суспільстві².

Б. Кравців розглядав реабілітацію як локальний процес відновлення справедливості щодо репресованих письменників, поетів республіки, участь у цій справі Спілки письменників України та комісій з упорядкування посмертної спадщини репресованих авторів³. Праця дала можливість відстежити винищення творчої еліти України. Оцінюючи судові вироки, повідомлення радянської преси, аналізуючи 4-томне видання антології української поезії, виданої 1957 р., бібліографічний показник художньої літератури, видрукуваної в Україні за сорок років радянської влади, автор висловлює думку про жалюгідність зусиль радянських органів влади у реабілітації поетів та письменників, репресованих органами влади впродовж 40-річчя⁴.

Б. Кравців оцінював реабілітаційний процес як захід, спрямований на спустошення в українській радянській літературі. Дії керівництва Спілки письменників України, комісій з вивчення та впорядкування спадщини він характеризував як політичну заангажованість. За переконанням автора, з політичних міркувань, у передмовах, статтях до збірників не містилося жодних відомостей про репресованих письменників, а подавалися лише в короткому записі дати смерті⁵. На його думку,

² Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

³ Кравців Б. На багряному коні революції PROLOG IHC., 875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA. – С. 39.

⁴ Там само. – С. 6–7.

⁵ Там само. – С. 40.

посмертна згадка про письменника не означала реабілітацію його творчості і творів. Робота комісії зводилася не до впорядкування літературного доробку, а до цензурного перегляду творів з вилученням окремих місць з «неправильними думками», «небезпечними націоналістичними тенденціями»⁶.

Детальний аналіз здобутків зарубіжних авторів з вивчення процесів реабілітації в Радянському Союзі подали Ю. С. Борисов та А. В. Голубев⁷. На їхню думку, початок вивчення процесу започаткував американський соціолог Л. Лабедз, який в 1963 р. в праці «Відродження і занепад» розмежував реабілітацію на юридичну, політичну та публічну. За його оцінкою, юридична реабілітація давала можливість зняти звинувачення кримінального характеру і призводила до припинення справи. Вона, як правило, проводилася негласно. Політичну реабілітацію дослідник визначав (не в усіх випадках) як поновлення в партії і зняття заборони на згадку імен репресованих у пресі та науковій літературі. Після цього за переконанням Л. Лабедза, наставала черга публічної реабілітації, яка давала можливість в пресі інформувати громадськість про припинення кримінальних справ, відсутність складу злочину і лише тоді громадськість дізнавалася про проведену попередню юридичну та політичну реабілітацію.

Ненсі Адлер⁸, аналізуючи підходи зарубіжних дослідників до терміну «реабілітації», зазначила, що А. Ван Гаудоувер, розглядаючи аспекти процесу реабілітації, відмічав: особисту реабілітацію, що супроводжувалась переглядом справ і визнанням невинності; соціальну — компенсація за заподіяні страждання та невиплачену зарплату, повернення конфіскованого майна, поновлення на попередній посаді, пенсійне та соціальне забезпечення; партійну — як поновлення в партії. Він вважав,

⁶ Кравців Б. Вказ. праця. — С. 41.

⁷ Борисов Ю.С., Голубев А.В. Политическая реабилитация в СССР (1950–1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. — 1992. — № 5. — С. 205–209.

⁸ Ненси А. Трудное возвращение Судьбы советских политзаключенных в 1950–1990-е годы. — М.: Общество «Мемориал»: Изд-во «Звенья», 2005. — 318 с.

що, окрім тактичної мети, процес реабілітації мав стратегічне завдання — «створити враження, що партія повністю змінює своє відношення до терору»⁹, твердив, що самостійної кампанії, приуроченої реабілітації, не було, вона визначалася комплексом внутрішніх і зовнішніх політичних причин. Автор також визначав посмертну та повну політичну реабілітацію¹⁰. Останню, на його думку, застосовували, як правило, до окремих видатних державних діячів.

За оцінкою Дж. Шапіро, це було поверненням імен жертв політичних репресій в радянську історіографію. Він стверджував, що юридична реабілітація супроводжувалась обов'язковим звільненням з тюрми, табору, відновленням у партії, на службі в армії¹¹.

З подібною оцінкою не можна погодитися. У більшості випадків ув'язнених звільняли за амністією, по закінченні строку покарання, або при перегляді рішення в судовому порядку нагляду, при зниженні міри покарання до фактично відбутого строку або при зниженні міри покарання до 10 років позбавлення волі і нижче але судимість з багатьох з них не знімали¹².

Процес реабілітації юридичної та партійної був тривалим. Практика засвідчувала, що більшість репресованих були реабілітовані лише через 30–40 і більше років. До прикладу, публічна реабілітація письменника І. Микитенка відбулася 12 квітня 1956 р., коли президія Спілки Письменників України посмертно поновила його в правах члена Спілки. Тоді ж було скасоване рішення парторганізації СПУ про виключення І. Микитенка з партії. І лише 14 червня 1990 р. було прийняте

---

⁹ *Van Goudoever A.P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin. L.; Sydney. 1986. – P. 216.*

¹⁰ *Van Goudoever A.P. The Limits of Destalinization in the Union. P. 8.*

¹¹ *Shapiro J.P. Soviet Historiography and the Moscow Trials: After Thirty Years // Russian Review. Vol. 27. – 1968. – № 1. – P. 69.*

¹² *Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. 472.*

аналогічне рішення ЦК Компартії України про посмертне відновлення членства письменника в партії¹³.

В іншому випадку, малописьменний бригадир колгоспу «Перемога» Красилівського району Хмельницької області, інвалід Першої світової війни С. П. Польовий після звільнення території від фашистських загарбників за роботу в колгоспі був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні». 20 листопада 1948 р. він був засуджений до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією майна за співпрацю з окупаційною владою та антирадянську агітацію. Військовим трибуналом ПрикВО 30 вересня 1954 р. покарання зменшено до фактично відбутого строку. Юридична реабілітація С. П. Польового відбулася через десять років після його смерті 14 липня 1992 року¹⁴.

Аналізуючи причини реабілітації, Дж. Шапіро стверджував, що започаткований процес проводився як антисталінська кампанія, яка допомагала здійснювати контроль над обмеженням впливу органів безпеки, сприяла М. Хрущову в його боротьбі за владу. Ці заходи лише деякою мірою реалізовувалися під тиском громадськості — старих більшовиків, родичів та друзів репресованих тощо¹⁵.

Свою точку зору до перебігу політичних подій визначив С. Оппенгейм, зазначаючи, що реабілітація була необхідна для відмови від політики терору задля особистої безпеки «верхів», виявилася водночас впливовим засобом руйнування колишнього образу Сталіна¹⁶.

Аналізуючи радянську пресу, офіційні документи та довідкову літературу, що видавалася в Радянському Союзі, Б. Левицький, частково поділяючи думку Дж. Шапіро, займав хибну

¹³ З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л.С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 328.

¹⁴ Архів управління СБУ України в Хмельницькій області, спр. П-28022, арк. 289, 311–314.

¹⁵ *Shapiro J.P. Rehabilitation Policy Under Post – Khrushcher Leadership // Soviet Studies. – 1969. – V. 20. – № 4.*

¹⁶ *Oppenheim S. Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union // The Western Political Quarterly. – 1967. – V. 20. – № 1.*

позицію, що громадськість, зокрема історики, згуртовані навколо журналу «Вопросы истории», виступали ініціаторами політики реабілітації. З цими поглядами дослідника не можна погодитися, адже реабілітацію безневинно репресованих започаткувало вище партійно-державне керівництво. Без рішення Президії ЦК КПРС не розглядалося жодне питання щодо безпідставно репресованих.

В оцінках зарубіжних істориків відстежувалася думка, що з початку 1954 р., коли в партійно-державній верхівці визначилося лідируюче становище М. Хрущова, реабілітація стала використовуватися ним як засіб боротьби за владу з суперниками¹⁷. На думку Б. Левицького, прагнення М. Хрущова в 1957 р. прискорити процес реабілітації викликав гостре невдоволення у вищих ешелонах влади посадовців сталінської генерації, які вважали, що реабілітаційні процеси вийшли з під контроль партії і намагалися змістити його з посади. Дослідник вважав, що з поразкою так званої «антипартійної групи» ще більше зміцнилися в державі позиції М. Хрущова. Відновлення справедливості безпідставно репресованих, за оцінкою Б. Левицького, поступово почало відходити на другий план, оскільки започатковувався цілий ряд економічних реформ і супротиву щодо своєї політики з боку сталіністів М. Хрущов міг майже не остерігатися¹⁸.

Оцінюючи перебіг реабілітації в СРСР, західні дослідники проявляли однотайність у визначенні етапів цього процесу. Періодизація, запропонована С. Оппенгеймом, визначала три етапи. Перший — з березня 1953 по лютий 1956 рр., коли заходи проводилися негласно, йшла так звана вибіркова реабілітація, яка стосувалася лише окремих осіб і випадків.

Другий етап — з лютого 1956 р. по жовтень 1961 р. Вона, як і раніше, носила закритий характер, проте у різних виданнях почали з'являтися заборонені раніше імена репресованих.

Третій етап — з жовтня 1961 р. по 1967 р. Після XXII з'їзду КПРС була обмежена публічна реабілітація, однак у пресі з'яв-

¹⁷ *Shapiro J.P.* Rehabilitation Policy Under Post-Khrushchev.

¹⁸ *Levytsky B.* The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press. Stanford, 1974.

ляються публікації про політичні репресії, санкціоновані вищими ешелонами влади¹⁹.

Із вказаними етапами в основному можна погодитися, підкресливши зв'язок з процесами, в межах яких розвивалася реабілітація. Тим часом, виникає питання щодо рамок третього етапу. На нашу думку, його краще було б визначити з жовтня 1961 по 1964 рр. Впродовж цих років працювала комісія Президії ЦК КПРС, яка 18 лютого 1963 р. подала записку щодо розслідування причин і обставин репресій політичних процесів 1930-х років²⁰, а 26 липня 1964 р. були представлені матеріали перевірки щодо пред'явлених у 1937 р. звинувачень М. М. Тухачевському, Й. Е. Якіру, І. П. Уборевичу та військовим діячам у зраді Батьківщині, військовій змові та організації терору²¹. В кінці 1964 р., після усунення від влади М. С. Хрущова, відстежується згортання реабілітації, розпочинається процес ресталінізації²². Відновлення чесних імен безневинно засуджених проводилося лише за поданими заявами репресованих та їхніх родичів.

На думку західних дослідників, ці обставини зумовлювалися тактичними міркуваннями: у нових лідерів не було суперників-сталіністів, у боротьбі з якими публічна реабілітація могла бути ефективною зброєю. Самі вони, на відміну від попередників, не були серйозно скомпрометовані причетністю до репресій, оскільки займали в ті роки незначні посади.

У радянській науці дослідження реабілітаційних процесів на першому етапі характеризувалося обмеженою кількістю

¹⁹ Борисов Ю.С., Голубев А.В. Вказ. праця. – С. 205–207.

²⁰ Записка Комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов // Реабилитация: Как это было Т. 2. – М.: МФД, 2003. – С. 541–670.

²¹ Справка Комиссии Президиума ЦК КПСС «О проверке обвинений, предъявляемых в 1937 году судебными и партийными органами тт. Тухачевскому, Якиру, Уборевичу и другим военным деятелям, в измене Родины, терроре и военном заговоре» // Военные архивы России. Вып. 1. – С. 4–113.

²² Бажан О.Г. Ресталінізація в Україні другої половини 1960-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2002. – Вип. 20–21. – С. 648–662.

публікацій та їхньою заангажованістю. Основну увагу дослідники приділяли вивченню правових теоретичних аспектів реабілітації, зокрема аналізу нормативно-правової бази, висвітленню врегулювання майнових та соціальних питань.

Однією з перших наукових розвідок щодо відновлення справедливості до репресованих громадян була стаття В. Савицького, опублікована в 1965 р. в журналі «Советское государство и право». Автор розглянув причини та значення реабілітації, проаналізував нормативно-правову базу, що обумовлювала її проведення, звернувши при цьому увагу на відновлення не лише майнових і соціальних прав реабілітованих, але й їх гідності, доброго імені, репутації²³. Незважаючи на оглядовий характер дослідження, наукова розвідка започаткувала вивчення проблем реабілітації на сторінках наукових видань.

У цей період теоретичні розробки правових питань репресованих громадян за політичними мотивами зустрічаємо у працях правників Г. Н. Коблая²⁴ та М. Ф. Полякова,²⁵ які продовжили теоретичні розробки юридичного бачення загальної концепції реабілітації без чіткого виходу на категорії репресованих та політичні оцінки цього суспільного явища.

Правові аспекти реабілітації можна відстежити у статтях Б. Т. Безлепкина, опублікованих у 1978–1979 рр.²⁶ Автор досліджував нормативно-правову базу, шляхи, методи реалізації процесу відновлення справедливості за радянським законодавством, задовольняючись окресленням теоретичних основ вирішення правових питань реабілітованих. Про жертви політичних репресій в них мова не йшла, але викладені ідеї правово-

---

²³ *Савицкий В.М.* По поводу уголовно-процессуальных прав невиновного на реабилитацию // Советское государство и право. – 1965. – № 9. – С. 48–56.

²⁴ *Коблай Г.Н.* О гарантиях реабилитации невинного // Советское государство и право. – 1972. – № 7. – С. 80–88.

²⁵ *Полякова М.Ф.* Реабилитация невинных: гарантия чести и достоинства личности // Советское государство и право. – 1976. – № 10. – С. 121–124.

²⁶ *Безлепкин Б.Т.* Возмещение имущественного вреда реабилитированному // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 103–113; *Його ж.* Возмещение вреда причиненного судебно-следственными органами // Советское государство и право. – 1979. – № 1. – С. 76–80.

го характеру засвідчували, що саме ця категорія реабілітованих стала предметом наукового дослідження в юриспруденції.

Радянська політична система стояла на заваді вітчизняних історичних та історико-правових досліджень політичних репресій. Державна ідеологія виключала можливість широкого розголошення, а, тим більше, наукового аналізу, неоднозначно оцінюваних і компрометуючих існуючий лад подій новітньої історії. Саме за цих обставин у зазначений період не було опубліковано жодного наукового дослідження.

Необхідно зазначити, що під впливом суворої правди ХХ та ХХІІ з'їздів КПРС відбувалося формування дисидентського напрямку в радянському суспільстві. Вони, за оцінкою голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова, називали себе «антисталіністами», «борцями за демократичні права»²⁷. Незважаючи на переслідування, вони використовували «самвидавську» літературу для викриття зловісного механізму політичних репресій. Ці матеріали, як правило, носили публіцистичний характер і започаткували оприлюднення різних аспектів репресивної політики в СРСР та реабілітаційних заходів. До прикладу, матеріали ташкентського процесу над представниками кримськотатарського народу, оприлюднені фондом імені Герцена в 1976 р.²⁸, спогади Е. Осипова «Партійна реабілітація» в збірнику «Пам'ять» у 1978 р.²⁹, мемуари М. Нарізи «Після реабілітації» у «Вільному слові»³⁰, інформаційні повідомлення у часопису «Літопис Волині»³¹.

²⁷ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-х рр. ХХ ст.) – К.: Рідний край, 2000. – С. 77–78.

²⁸ Ташкентський процес. Библиотека самиздата. – Амстердам: Фонд им. Герцена, 1976. – № 7. – 854 с.

²⁹ Осипов Е. Партийная реабилитация // Память Published by: KHRONIKA PRTSS, 505 8th Ave., New York Printed by Chalidze Publ., USA.

³⁰ Наріза М. После реабилитации // Вольное слово. Вып. 43. – Посев 1981. – 107 с.

³¹ Рівенський І. Як совіти вміють обманювати, нагнати страху і заволодити містом // Літопис Волині. – 1962. Часопис 6. – С. 80–84; Мандрик М.І. Агатагел Кримський // Літопис Волині. – 1971–1972. – № 10–11. – С. 65–69.

Певні напрацювання з цієї тематики були зроблені в 1980-х рр. у роботах Ф. М. Бурлацького³². Однак, в них не аналізувалися зміни у внутрішній політиці радянської держави. Викладені езопівською мовою, вони продовжували залишатися заідеологізованими, не позбавленими упередженості, проте в них досить чітко викладалися події, які в подальшому допомогли дослідникам розібратися в питаннях реабілітації.

Другий етап вивчення та дослідження цієї проблеми припадає на середину 1980-х рр., коли в державі був започаткований курс на перебудову та демократизацію суспільства. Проблеми дослідження політичних репресій та реабілітаційних заходів навколо них, стали предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря М. С. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Він визнав, що «процес відновлення справедливості не був доведений до кінця і фактично призупинений в середині 60-х років. Зараз відповідно до рішень жовтневого (1987 р.) Пленуму ЦК доводиться знову повертатися до цього»³³. За оцінкою дослідників О. С. Рубльова та Р. Ю. Подкура, цією заявою був наданий політичний дозвіл на проведення дослідження політичних репресій і реабілітаційних заходів³⁴.

Безперечно, це зумовило справжній прорив інформаційної блокади щодо висвітлення впливу культу особи на формування репресивної політики. Великий потік літературних творів, публіцистичних, наукових матеріалів заповнили періодичні видання кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Палітра поглядів, оцінок авторів відбивала різноманітні ідеологічні спектри: від традиційних марксистсько-ленінських до анти-

³² Бурлацький Ф.М. Загадка и урок Николо Макиавелли – М.: Молодая гвардия, 1977. – 256 с.; Його ж. Новое мышление. – М., 1988.

³³ Горбачев М.С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, 2 ноября 1987 года. – М.: Политиздат, 1987. – С. 22.

³⁴ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). // Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). – К., 2007. – С. 11.

марксистських і демократичних. Серед авторів слід назвати А. Рибакова, Я. Рапопорта, О. Лаціса, Г. Померанца, І. Клямкина, М. Барсукова, В. Новікова, В. Земського, Ю. Шевельова, О. Солженіцина, Н. Серова, які повели мову з проблем сталінізму, взялися аналізувати витоки терору і масових репресій³⁵. У роботі «Режим особистої влади Сталіна: До історії формування» зроблена спроба перейти від публіцистичного висвітлення проблеми до наукового. У дискусійній формі обговорювалися чинники, які сприяли формуванню культу особи Сталіна. На конкретному історичному матеріалі аналізувалися питання: чому комуністична партія в 20–30-х роках ХХ століття не стала гарантом демократичного розвитку країни, чи були реальними альтернативи сталінізму³⁶.

Одночасно з появою вказаних праць з'явилися публікації, присвячені реабілітації жертв політичних репресій. Б. Вікторов розкрив діяльність прокуратури СРСР з перегляду судовими органами кримінальних справ осіб, звинувачених у контрреволюційних злочинах, діяльність комісій, утворених в 1954 р., визначив коло їх завдань, направлених на розвантаження таборів³⁷. Комісіями було звільнено понад 60 тисяч безпідставно

³⁵ *Рыбаков А.* Дети Арбата // Дружба народов. – 1987. – № 3. – С. 3–133, № 4. – С. 68–151.; *Рапопорт Я.Л.* На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года. – М.: 1988. – 271 с.; *Лацис О.* Термидор считать бломером... // Знамя. – 1989. – № 5. – С.183–199.; *Померанц Г.* Мамин Вопрос // Век ХХ и мир. – 1989. – № 3. – С. 19–25.; *Клямкин И.* Почему трудно говорить правду // Новый мир. – 1989. – № 2. – С. 204–238.; *Барсуков Н.* Еще впереди ХХ съезд... // Правда. – 1989. – 27 октября, 10, 17 ноября, *Новиков В.* В годы руководства Н. С. Хрущева // Вопросы истории. – 1989. – С. 105–117.; *Земсков В.* Заключение, спецпереселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151–165. *Його ж.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27.; *Шевельов Ю.* У довгій черзі реабілітації // Київ. – 1991. – № 12. – С. 72–76.; *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ. – М.: ИНКОМ НВ, 1991. – 432 с.; *Серов Н.* Заговор «демократов» обречен // Молодая гвардия. – 1993. – № 2. – С. 131–136.

³⁶ Режим личной власти Сталина: К истории формирования / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М.: МГУ, 1989. – 160 с.

³⁷ *Викторов Б.* Без грифа «Секретно»: Записки военного прокурора. – М.: Юрид. л-ра, 1990. – 336 с.

засуджених, але більшість з них була реабілітована лише через 35–40 років.

Серед фундаментальних праць особливе місце посідає книга «Реабілітації: Політичні процеси 30-х – 50-х рр.», яка була опублікована в 1991 р. за редакцією О. Яковлева³⁸. У роботі міститься аналіз архівних джерел, які мали особливий інтерес для дослідників. Видання висвітлювало роботу комісії ЦК КПРС щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями. Депо раніше в світ вийшла книга «Повернуті імена», в якій також надруковані цінні архівні матеріали про дії каральних органів³⁹. Об'єднувальною ідеєю цих видань стало те, що вони проаналізували масштабні політичні процеси в країні.

Ю. Аксютін та О. Волобуєв прагнули розкрити вплив XX з'їзду КПРС на процес очищення суспільства від спадщини сталінізму, відстежити причину змін курсу партії, які в кінцевому підсумку призвели до розгортання масової реабілітації⁴⁰. Позитивним у дослідженні авторів є спроба відобразити вплив партії на демократизацію суспільства. Суттєвим недоліком публікацій слід визнати те, що увага авторів в основному була зосереджена лише на політичній боротьбі в партійному середовищі.

Спробу пояснити вплив окремих державних діячів на проведення реабілітації зробила О. Ю. Зубкова. Автор пропонувала особливу періодизацію реформування суспільно-політичного життя країни в процесі реабілітації, висловила думку про існування альтернативних шляхів реформування суспільно-політичної системи СРСР. Проте у статті не розглядалася реабілітація як цілісна система оновлення суспільного організму, увага концентрується лише на політичних передумовах і шляхах її проведення⁴¹.

³⁸ Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.

³⁹ Возвращенные имена: Сб. публ. статей в 2-х кн. – М.: Изд-во АПН, 1989. – 320 с.

⁴⁰ *Волобуєв О.В.* У истоков XX съезда КПСС // Социально-политические науки. – 1990. – № 6. – С. 101–109.; *Аксютин Ю.В., Волобуєв О.В.* XX съезд КПСС: новации и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 224 с.

⁴¹ *Зубкова Е.* Маленков, Хрущев и «оттепель» // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 89–94.

У науковій розвідці Н. Каткова відстежуються етапи становлення процесу реабілітації в залежності від виявлення основних причин, що сприяли їх активізації⁴². Поза увагою автора залишилася законотворча робота Верховних Рад УРСР, БРСР, прийняті ними нормативно-законодавчі акти з відновлення прав громадян, потерпілих від беззаконня і свавілля.

У більш широкому плані розглядаються передумови і причини реабілітації у статтях В. П. Наумова, опублікованих у другій половині 1990-х рр.⁴³ Автор розкривав значення реабілітації у тогочасному житті країни, внутріпартійну боротьбу в керівництві, пов'язуючи їх з тими складними процесами, які набирали силу в партії та державі. Під сумнів ставиться однозначне бажання вищого партійно-державного керівництва і особисто М. С. Хрущова щодо проведення демократичних реформ. Боротьба у вищих владних ешелонах, бажання уникнути відповідальності за злочини 30–50-х рр. ХХ ст. спонукали М. Хрущова «відмежуватися від Сталіна і на цій хвилі набути собі авторитету»⁴⁴. На підставі матеріалів архівів та мемуарної літератури автор дійшов висновку, що М. Хрущов, як ініціатор і головний рушій реформ 1950–1960-х рр., використав реабілітаційні процеси для утвердження особистої влади.

Не залишилися осторонь досліджуваної проблематики і правознавці. У наукових розвідках юристів Б. Безлепкіна, Л. Косарської, Л. Бойцової та В. Бойцової, Б. Цой, розглядалися питання правової бази реабілітації, відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам⁴⁵. Реабілітаційні заходи, за

⁴² Катков Н.Ф. Восстановление исторической правды и справедливости // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 83–92.

⁴³ Наумов В. П. Борьба Н. С. Хрущева за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10–31.; Його ж. К истории секретного доклада Н. С. Хрущева на XX съезде КПСС // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 147–168.

⁴⁴ Наумов В.П. Борьба Н.С. Хрущева за единоличную власть // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 14.

⁴⁵ Безлепкин Б.Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 79–87.; Косарская Л. Идет процесс реабилитации невиновных // Социалистическая законность. – 1991. – № 5. – С. 14–17.;

оцінками Л. Бойцової та В. Бойцової — це наслідок реалізації ідеї відповідальності держави за «помилки правосуддя». Автори розкривають вузькі місця радянського законодавства, зокрема щодо повного повернення матеріальних втрат, завданої шкоди, надійного механізму захисту трудових прав безневинно репресованих. У статті «Відновлення та охорона прав жертв масових репресій: стан та перспективи законодавчого регулювання» аналізується діяльність прокуратури в проведенні реабілітації, еволюцію відновлення соціальних прав реабілітованих громадян на фоні подій в союзних республік 1950–1960-х та 1980–1990-х роках.

У зазначеному дослідженні автори означили умовний поділ реабілітаційного процесу на три стадії. На їхню думку, його перша хвиля розпочалася в 1953 р., коли Верховний Суд СРСР визнав правомочне право розгляду протестів Генерального прокурора СРСР щодо рішень колегій ОДПУ, трійок НКВС. Друга хвиля реабілітаційного процесу розпочалася в 1988 р., з прийняттям 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні до жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років», а третя — була означена у 1989 р., коли в Прибалтійських республіках були прийняті нормативні акти, які гарантували задоволення претензій щодо відшкодування майнових прав⁴⁶.

На наш погляд, із зазначеною періодизацією не можна погодитися, оскільки 13 серпня 1990 р. був прийнятий Указ

Бойцова Л.В., Бойцова В.В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 15–26.; *Бойцова Л.В.* Возмещение ущерба «жертвам правосудия» в России // Российская юстиция. – 1994. – С. 45–47.; *Бойцова Л.В., Бойцова В.В.* Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах. – Тверь, 1993. – 105 с.; *Цой Б.С.* Социальные и экономические аспекты реабилитации народов и граждан, репрессированных в СССР по политическим мотивам // Государство и право. – 1994. – № 12. – С. 12–20.

⁴⁶ *Бойцова Л.В., Бойцова В.В.* Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий... – С. 15–17.

Президента СРСР «Про поновлення прав всіх жертв політичних репресій 20–50-х років», який фактично призупинив реабілітацію через відсутність законодавчої бази щодо порядку розгляду заяв і відновлення справедливості безневинно засуджених. Реабілітація поновилася лише після прийняття у республіках законодавчих актів про відновлення прав жертв політичних репресій. Отже, третя хвиля цього процесу могла розпочатися лише з 1991 року.

Українська історіографія з проблеми реабілітації жертв політичних репресій розпочалася порівняно недавно. Певною мірою це було пов'язано з урахуванням потреб перебудови історичної науки та корегуванням наукових пріоритетів Інституту історії України НАН України. У дослідженнях Інституту в 1990 р. була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» під керівництвом кандидата історичних наук Ю. З. Данилюка⁴⁷.

Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями. До прикладу, в Полтавській області спільними зусиллями Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Управління Служби безпеки України була підготовлена книга про реабілітованих полтавців, які зазнали політичних репресій⁴⁸. Книга «Репресоване краєзнавство», що вийшла в світ за участю Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України, вперше дала можливість довідатися про трагічні долі реабілітованих академіків Ф. Шміта, М. Слабченка, М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гериновича та багатьох інших⁴⁹.

⁴⁷ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні... – С. 11.

⁴⁸ Реабілітовані історією. – К.–Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.

⁴⁹ Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.). – К.–Хмельницький: Рідний край, 1991. – 478 с.

Поява низки збірників документів дозволила глибше зорієнтуватися у вивчені проблем, пов'язаних з масовими репресіями, депортаціями, висланням та засланням. Це, передусім, збірники, підготовлені Інститутом історії України НАН України, Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича⁵⁰. Позитивної оцінки заслуговують збірники документів, впорядковані О. Бажаном, Ю. Данилюком, Т. Григор'євою⁵¹.

Безперечним кроком у дослідженні процесу оновлення суспільства, зокрема організації реабілітації, стали наукові розробки «круглого столу», проведеного 26 лютого 1996 р. в Інституті історії України НАН України, присвяченого 40-річчю проголошення М. Хрущовим доповіді «Про культ особи та його наслідки». У наукових розвідках висвітлювався майже недосліджений період вітчизняної історії.

Прослідкувати основні підходи реабілітаційного процесу в Україні за «резонансними справами» членів «Спілки визволення України» на чолі з С. О. Єфремовим, «Українського націоналістичного центру», очолюваного М. І. Яворським, «Контрреволюційної троцькістської організації в Україні» на чолі з Ю. М. Коцюбинським та ряд інших інспірованих політичних процесів ставив за мету В. Пристайко⁵². Цілком слушно він звернув увагу на формування центральних та місцевих комісій, які в організованому порядку провадили реабілітацію у справах за контрреволюційними злочинами і мали повноваження приймати рішення про повну реабілітацію, перекваліфікацію складу злочину, скорочення строку покарання, застосовуючи положення указу від 27 березня 1953 р. «Про амністію». Не випала з

⁵⁰ Кримські татари: шлях до повернення: Зб. док. та матер. – К., 2004. – Ч. I – 395 с., Ч. II. – 362 с.; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. документи, матеріали, спогади. Т. 2. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – 535 с.

⁵¹ Кримські татари 1944 – 1994 рр. Статті, документи, свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – 363 с.; За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): Документи і матеріали – К., 2004. – 452 с.

⁵² Пристайко В. Як починалась реабілітація // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997. – С. 66–74.

поля зору автора діяльність комісій Президії Верховної Ради СРСР щодо перевірки справ не за місцем розслідування, а за місцем знаходження ув'язнених у тюрмах чи таборах, засуджених за політичні, службові та господарські злочини, що дозволило зняти політичну напруженість у державі. З середини 1960-х років цей процес фактично призупинився через ідеологічну заангажованість. Висновки про реабілітацію з правового погляду були просто парадоксальними⁵³.

Якщо у 1956 р. був реабілітований Ю. М. Коцюбинський, якому інкримінували керівництво «Контрреволюційною троцькістською організацією в Україні», то це ніякою мірою не означало реабілітацію інших осіб, що проходили за цією справою. Лише в 1989 р. були переглянуті кримінальні групові справи так званих «блоків», «центрів», «спілок» та інших фактично не існуючих організацій.

Необхідні були додаткові зусилля. Так, за кримінальною справою «Спілка визволення України» в 1930 р. було засуджено 45 осіб. Ще 700 — було заарештовано невдовзі за цією ж справою. За підрахунками, які наводить Ю. І. Шаповал, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб⁵⁴. На підставі матеріалів перевірки, проведених Прокуратурою та КДБ УРСР, 15 червня 1989 р. був направлений протест до пленуму Верховного суду УРСР, який своєю постановою від 11 серпня 1989 р. реабілітував всіх 45 засуджених за відсутністю в їхніх вчинках складу злочину⁵⁵. Поновлення посмертно в правах керівного складу «СВУ» дозволило в подальші роки реабілітувати тисячі безневинно репресованих українських громадян.

Наукові дослідження В. Барана дають підстави стверджувати, що реабілітаційні процеси вивчалися автором, з урахуванням змін, що мали місце в політичній, економічній, соціальній та духовній підсистемах суспільства на матеріалах центральних

⁵³ Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України, 2001. — С. 13–14.

⁵⁴ Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. — К.: Наукова думка. — 2002. — С. 405.

⁵⁵ Потебенько М.О. Протест // Літературна Україна. — 1989. — 31 серпня.

архівів Росії та України, серед яких особливе місце займають розсекречені фонди партійних та державних органів. Його наукові розвідки відстежують реабілітацію різних категорій незаконно репресованих громадян, діяльність правоохоронних органів, залучених до її проведення, запровадження правових засад оновлення суспільства в контексті змін суспільно-політичної системи⁵⁶. Автор на підставі узагальнених систематизованих матеріалів відмічав, що «процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало перехідний характер хрущовського правління, як і суперечливу натуру самого реформатора»⁵⁷.

Окремо слід виділити працю відомого дослідника історичної науки С. В. Кульчицького «Спроба реформ (1956–1964)», в якій відображено реабілітацію в контексті загальнодержавного процесу оновлення суспільства, започаткованого колективним керівництвом СРСР⁵⁸. На думку автора, однією з причин розпочатого процесу реабілітації стало зростаюче невдоволення репресивною політикою, яке проявилось через страйки, повстання в'язнів ГУТАБу. Активну участь у заходах непокори взяли ув'язнені українці. Інша причина, яка сприяла відновленню справедливості, крилася у зростаючій увазі до проблем радянських політв'язнів з боку закордонних громадських організацій та урядів інших країн. У 1955 р. відкритий лист українських політичних в'язнів, прорвавши інформаційну блокаду, потрапив до ООН⁵⁹.

Дослідник проаналізував діяльність і місце органів прокуратури, суду, внутрішніх справ, державної безпеки в проведенні реабілітаційної роботи в Україні, навів статистичні матеріали,

⁵⁶ Баран В. Десталінізація в Україні. Перша спроба // Сучасність. – 1995. – № 11 – С. 106–118; Його ж. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – 448 с; Його ж. Правляча верхівка в Україні у 1950–1960-і роки // Сучасність. – 1997. – № 7–8. – С. 104–118.

⁵⁷ Баран В.К. Україна після Сталіна. – Львів: МП «Свобода», 1992. – С. 20.

⁵⁸ Кульчицький С.В. Спроба реформ (1956–1964) // Український історичний журнал. – 1998. – № 2–4. – С. 91–114; 120–129.

⁵⁹ Кульчицький С.В. Вказ. праця. – № 2. – С.107.

що характеризували їхню діяльність. С. В. Кульчицький проаналізував хід реабілітації осіб, засуджених за участь у націоналістичному підпіллі та ОУН–УПА в західних областях України.

За його переконаннями, реабілітація виступила як складова частина реформування суспільно-політичного ладу, але за перебігом була вибірковою, таємничою і розповсюджувалася на незначну частину громадян. Ініціатори та ідеологи репресивної політики, проводячи реабілітацію, прагнули приховати свою причетність до злочинної політики, перекладаючи вину на політичних діячів, що відійшли у небуття.

Важливі сюжети реабілітації розглянуті в працях О. Г. Бажана⁶⁰. Це насамперед ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату республіки, різних верств населення до процесу десталінізації. На документальних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Російського державного архіву новітньої історії та Державного архіву Російської Федерації визнано, що процес реабілітації 50–60-х рр. ХХ ст. відзначався половинчатою, незавершеною. Висловлюючи побоювання щодо відновлення прав репресованих, деякі керівники вбачали у звільненні від покарання шлях до формування в країні прошарку населення, опозиційно налаштованого до режиму, зокрема з числа учасників українського національно-визвольного руху 1940-х – початку 1950-х років. Більше того, на його переконання з допомогою відкритих судових процесів середини 1950-х років формувалася громадська думка щодо націоналістичних формувань, релігійно-сектантських груп, яка супроводжувалася переслідуванням

---

⁶⁰ *Бажан О.Г.* Половинчатість і незавершеність політики десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) // *Істор. журнал.* – 2004. – № 1/2 – С. 18–25; *Його ж.* Процес десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 1999. – № 1/2 – С. 469 – 480; *Його ж.* Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50–60-ті рр. ХХ ст.) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України / Відп. ред. С. Кульчицький.* – К., 2003. – Вип. 8. – С. 435–444.

інакодумців, кількісно менших за своєю чисельністю і іншими спрямуваннями.

Відкриття архівно-слідчих справ репресованих, передача їх з архівів колишнього КДБ до державних, згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р., сприяли активізації зусиль науковців до проведення широкомасштабної роботи щодо відновлення соціальної справедливості жертв політичного терору. Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» підкреслили суспільно значимому взаємозацікавленість державних архівних установ, архівних підрозділів Служби безпеки, МВС, прокуратури України, комісій з відновлення прав реабілітованих, товариства «Меморіал», політв'язнів та репресованих.

У наукових дослідженнях П. Т. Тронька, С. М. Тимченка, Є. М. Склярєнка, А. І. Амонса, Р. Ю. Подкура, Н. В. Платонової, В. Ю. Васильєва, О. Я. Авербуха, М. М. Шитюка⁶¹ та інших ґрунтовно розглядаються проблеми загально-правового порядку, обумовлені реалізацією Закону «Про реабілітацію жертв

---

⁶¹ *Тронько П.Т.* Реалізація державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – С. 5–7.; *Склярєнко Є.М.* Реалізація державної програми підготовки серії книг «Реабілітовані історією» // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. – Вип. 7 – К.: 1999. – С. 253–259.; *Амонс А.І.* Діяльність військової прокуратури по забезпеченню реабілітаційного процесу. – С. 133–136.; *Його ж.* Видання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 346–386. *Подкур Р.Ю.* Особливості дослідження архівно-слідчих справ ДПУ–НКВС як джерело з історії України. – С. 63–66.; *Тимченко С.М.* До питання щодо використання архівно-слідчих справ при дослідженні проблем реабілітації жертв політичних репресій в Україні. – С. 123–126.; *Платонова Н.В.* Напрямок діяльності органів внутрішніх справ у виконанні державної програми реабілітації репресованих громадян. – С. 138–141.; *Васильєв В.Ю., Авербух О.Я.* Створення комп'ютерної бази даних на реабілітованих громадян. – С. 141–143.; *Шитюк М.М.* Питання взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, комісій у справах реабілітованих, редакційно-видавничих груп у використанні архівно-слідчих справ // *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. – К., 1998. – С. 150–152.

політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р., виконанням прийнятої Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

У процесі вивчення історіографії означеної проблеми можна відстежити три етапи становлення дослідження реабілітаційного процесу. Перший — розпочався з середини 1950-х рр. оприлюдненням на XX з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки». Подальше вивчення цієї проблематики продовжувалося у працях зарубіжних дослідників та вітчизняних правознавців.

Рамки означеної проблеми у вітчизняній історіографії значно розширилися на другому етапі після 1986 р., який характеризувався процесами розвитку демократизації та гласності. Характерним для цього часу є кількісне зростання вітчизняних досліджень, їх тематичне розмаїття.

І третій етап розпочався у 1991 р., з прийняттям Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Він характеризується відкриттям для дослідників архівно-слідчих справ репресованих у сховищах колишнього КДБ, передачею багатьох з них до державних архівів, прийняттям важливих державних законодавчих актів з реабілітації жертв політичних репресій, реалізацією їх в областях.

Відмічаючи безсумнівні успіхи у вивченні проблем реабілітації жертв політичних репресій, слід зауважити, що, незважаючи на тематичне розмаїття публікацій, широкий спектр опрацьованих джерел, на даний час вивчення реабілітаційного процесу далеко не завершено. Продовжують залишатися невідомими аналітичні та статистичні дані, матеріали архівних кримінальних справ, протоколи судових засідань, загальна переписка з вищестоящими органами, партійними та державними інституціями.